

Комп'ютерні хакери в уявленнях та оцінках молоді

Олександр Дроздов,

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
історичного факультету Чернігівського
державного педагогічного університету
ім. Т. Шевченка

У статті подається соціально-психологічний аналіз субкультури комп'ютерних хакерів і тенденцій сприйняття та оцінювання їх студентською молоддю. Наводяться результати емпіричного дослідження з цієї проблеми.

Постановка проблеми

Іntenсивний розвиток нових інформаційних технологій, їх активне проникнення в різні сфери професійної діяльності і побуту призвели до формування нових соціальних цінностей та норм і, як наслідок, до виникнення нових культурних феноменів, пов'язаних з цими технологіями. Найвідомішим з них є, мабуть, і таке явище, як хакерська субкультура, що останнім часом стала популярною у молодіжному середовищі.

Феномен неформальних молодіжних субкультур перебуває в центрі уваги західних соціологів, психологів, педагогів і криміналістів з 1950 – 1960-х років. Вітчизняні дослідники зацікавилися цим явищем дещо пізніше – з 1980-х років. Низка їхніх праць містить характеристику основних неформальних підлітково-молодіжних субкультур [1; 7; 9]. Більшість неформальних об'єднань утворювалася з прихильників окремих музичних напрямків („рок”, „поп”-музика, „реп” тощо), інша – навколо деяких політичних або релігійних постулатів („скінхедеи”, сатаністи). Досить цікавим феноменом є субкультури, що сформувались навколо технічних досягнень. Прикладом можуть бути „байкери” з їх культом мотоцикла і способом життя, пов'язаним з цією машиною. А наприкінці ХХ століття, внаслідок масового поширення персональних комп'ютерів та розвитку мережі Інтернет виникла ще одна досить цікава, специфічна і неоднозначна щодо оцінок неформальна субкультура хакерів.

Аналізові хакерства присвячено чимало матеріалів. Правда, більшість з них належить перу журналістів, і тому носить переважно

публіцистичний характер. Частина інформаційних та науково-популярних матеріалів про хакерську субкультуру розміщена на веб-сайтах в Інтернеті [6; 8; 10; 11; 12]. Власне наукових праць з соціально-психологічним аналізом цього феномена й досі обмаль як у нас, так і на Заході. Деякі аспекти психологічних особливостей хакерів і хакерської субкультури виствітлено в розвідках А. Войскунського, О. Сміслової, А. Долникової, П. Біленчука [2; 3; 4; 5].

Аналіз джерел дозволяє окреслити основні етапи еволюції хакерської субкультури [10; 11]. Сам термін „хакер” (англ. „hacker”) був уведений до комп’ютерного сленгу 1961 року групою студентів-програмістів Массачусетського технологічного інституту (США). Саме в ті роки в американських університетах і компаніях з’явилися потужні ЕОМ, і студентам дозволялося протягом певного часу (як правило, вночі) користуватися ними. В цей період сформувалось перше покоління хакерів, які фактично були фанатами-програмістами, а терміном „хакінг” („hacking”) позначалась захопленість знаннями в галузі інформатики. В цей же період починають виникати основи хакерської ідеології та субкультури.

Наступне покоління хакерів з’явилося наприкінці 1970-х – початку 1980-х років з появою персональних комп’ютерів та початком експериментування у комп’ютерних мережах. Тоді ж було зафіксовано перші спроби використання комп’ютерів у нелегальних цілях, а термін „хакінг” почав набувати нового значення – мистецтво проникнення („зламування”) до комп’ютерних мереж інших користувачів. Іноді, з метою ефективнішої діяльності, хакери об’єднувались в угруповання зі своїми законами та правилами, основним з яких на той час була заборона завдавати будь-якої шкоди комп’ютерним системам.

Наприкінці 1980-х років виникає нове покоління комп’ютерного „андеграунду”, яке почало активно протистояти комерційним і державним структурам, керуючись при цьому принципом загального права користувачів ЕОМ на безплатне одержання будь-якої інформації в Інтернеті. Саме з кінця 1980-х – початку 1990-х років починається хвиля протиправної комп’ютерної діяльності хакерів – „зламування” комп’ютерних систем, поширення програм-„вірусів”. Відтак виникає широко відомий образ хакера як комп’ютерного „пірата”). У цей період з’являється й поняття „соціальна інженерія” (social engineering), що означало використання брехні, шахрайства, акторського мистецтва для виманювання у користувачів ЕОМ системних секретів.

Аналіз норм і цінностей, що сформувались серед хакерів різних поколінь протягом останніх десятиліть, дозволяє вести мову про хакерську субкультуру з усіма її атрибутами (кумири-ідеологи, світогляд, етика поведінки, стиль життя) та особливостями. До останніх слід віднести такі:

³⁹₁₇ чіткої просторової локалізації членів даної субкультури не існує; спілкування відбувається, головним чином, за допомогою Інтернету;

³⁹₁₇ відносна анонімність хакерів, звичай спілкуватися під псевдонімами

(так званими „ніками”);

³⁵₁₇ чіткої організаційної структури, постійного членства також не спостерігається; тобто хакерство – це варіант вільної субкультури;

³⁵₁₇ продукти хакерської субкультури існують переважно у віртуальній формі, передусім на різних Інтернет-сайтах (типу www.hackzone.ru та ін.); з 1984 року випускається хакерський журнал „2600” (редактор – Е. Корлі);

³⁵₁₇ протиставлення хакерських цінностей системі політичних та економічних цінностей сучасного суспільства; фактично хакерство є одним з варіантів так званих протестних субкультур, які почали поширюватися на Заході з 1960-х років;

³⁵₁₇ велика кількість напрямків у рамках субкультури – від легальних до нелегальних; дослідники говорять про „класичних хакерів”, „кракерів” (зламують комп’ютерні системи), „фрікерів” (використовують телефонні лінії для отримання безплатного доступу до Інтернету), „хактивістів” (хакери – прибічники певних політичних течій, переважно лівацьких) та ряд інших.

Вихідним (сенсоутворюючим) компонентом хакерської субкультури є такий: „Інформація має бути безплатною та загальнодоступною” [10].

Хакерська субкультура, як і будь-яка інша, має своїх кумирів. Частина з них – це хакери, що продемонстрували свою майстерність, „зламуючи” захищені комп’ютерні системи (найвідомішим вважається К. Мітнік, який жартома 1981 року проник у комп’ютерну систему протиповітряної оборони США, а пізніше – до систем багатьох фірм та організацій). Інша група кумирів – це колишні хакери, які відійшли від протиправної діяльності та зосередились на вивченні й поширенні ідеології хакерського руху або викладанні (прикладом може бути Е. Реймонд – автор низки праць з хакерської субкультури, зокрема хакерського „словника”).

У книзі „Як стати хакером” Е. Реймонд описує образ „справжнього хакера” [8]. Відтак, справжній хакер – це людина з певним світоглядом, особистісними рисами, знаннями та вміннями. Е. Реймонд зазначає, що справжні хакери створюють речі (програми, системи), а не руйнують їх (як „крекери”). Хакер повинен отримувати справжню насолоду від вирішення проблем, тренування інтелекту. Він постійно прагне вирішувати нові, складні проблеми, а не перейматися монотонною діяльністю. Справжній хакер – антиавторитарист. Він любить свободу і заперечує будь-яку цензуру та секретність. Хакер повинен уміти працювати з різними програмами і створювати власні. Статус особи в хакерській субкультурі (так званій „Хакерландії”), згідно з Е. Реймондом, залежить передусім від її професійної репутації, рівня майстерності, кількості та якості написаних і поширених серед інших користувачів програм.

Хакерство, на думку Е. Реймонда, це „світогляд та майстерність”, яким людина повинна навчитися сама. Він описує кілька шляхів, за допомогою

котрих можна набути світоглядних рис хакера: читати наукову фантастику, вивчати дзен-буддизм та/або східні бойові мистецтва, розвивати у себе аналітичний музичний слух, здатність до розуміння різних словесних каламбурів (гри в слова), вчитись гарно писати рідною мовою. Е. Реймонд також вказує на речі, які не слід робити справжньому хакеру: не використовувати безглузді та пишномовні псевдніми; не втягуватись у сварки в Інтернеті; не називати себе „кіберпанком” (тобто комп’ютерним негативістом чи анархістом) та не витрачати часу на тих, хто до цього вдається; не відправляти електронні послання, переповнені граматичними та орфографічними помилками [8].

Фінський дослідник П. Хіманен у праці „Хакерська етика та дух інформаційної ери” визначає хакера як людину, що пройшла етап використання свого комп’ютера як засобу заробітку і використовує його для соціальних зв’язків (спілкування в Інтернеті) та для розваг (отримання насолоди від процесу своєї діяльності – програмування) [12]. Слід зазначити, що ці два мотиви хакерської діяльності (соціальний і пізнавальний) виокремлюються і в інших дослідженнях [3].

Один з ідеологів хакерського руху, відомий під псевдонімом „Mentor”, у своєму маніфесті протиставляє хакерську субкультуру офіційній культурі сучасного світу: „Це наш світ, світ кодів та електронних імпульсів, наповнений красою модєрних звуків. Ми безплатно користуємось послугами, які могли б коштувати копійки, якби ви не спекулювали на наших потребах і не були такими жадібними... ви називаєте нас злочинцями. Ми прагнемо знань... ви називаєте нас злочинцями. Ми існуємо без кольору шкіри, без національності та релігійних упереджень... ви називаєте нас злочинцями. Ви виробляєте атомні бомби, розпалюєте війни, вбиваєте, крадете і брешете нам, намагаючись переконати в своїй правоті... а ми все ж залишаємось злочинцями. Так, я – злочинець. Мій злочин – допитливість. Мій злочин – судження про людей за їх знаннями, думками та вчинками, а не за їхнім виглядом...” [11].

Досить складною для вивчення є проблема особистості „середньостатистичного” хакера. Це пояснюється віртуальністю хакерської спільноти. В низці видань можна знайти опис соціальних характеристик хакерів (переважно за результатами досліджень, проведених в США). Частіш за все це молоді люди, інтроверти за характером, не завжди охайні в побуті. Вони цікавляться науково-технічною літературою, науковою фантастикою, шахами. Переважно це чоловіки, але частка жінок серед хакерів дещо вища, ніж серед інших технічних професій. Соціальний та етнічний склад хакерів аналогічний іншим групам. У деяких джерелах наголошується, що значна частина хакерів – студенти. Більшість хакерів схильна до лівих політичних ідей. Проте багато з них взагалі відкидають звичний поділ на лівих і правих. Релігійність хакерів має досить широкий діапазон – від атеїстів до прихильників кількох релігійних течій (часто східних) [10].

Достовірнішою є характеристика тих хакерів, які вчинили злочини і потрапили до рук правоохоронних органів. Портрет „комп’ютерного злочинця” приблизно такий [2]: це чоловік віком від 15 до 35 років, слабо фізично розвинений. Має вищу освіту та коефіцієнт інтелекту вищий за середній. Не має злочинного минулого. Соціальний статус може коливатися від учня школи чи студента до працівника якоїсь установи. У психологічному плані – це інтроверт, егоїстичний, уважний, спостережливий.

В цілому аналіз наявних джерел дозволяє зробити висновок про певний (хоча й неглибокий) рівень наукового вивчення феномена хакерства. Водночас слід звернути увагу на недостатнє вивчення іншої проблеми, пов’язаної з попередньою – сприймання образу хакера та хакерської субкультури представниками інших вікових і соціальних груп, ставлення до неї. Основний акцент, на наш погляд, тут слід робити на дослідженні ставлення до хакерської субкультури студентської молоді. Пов’язано це з тим, що хакерство як субкультура виникло саме серед студентів; вони – активні користувачі комп’ютерних технологій; саме студенти є потенційними (а в багатьох випадках – і справжніми) хакерами.

Мета емпіричного дослідження –

вивчення уявлень сучасної студентської молоді про хакерів та ставлення до них. Слід зазначити, що наведені нижче результати є частиною даних, одержаних у ході ширшого комплексного соціально-психологічного дослідження, метою якого було вивчення ставлення студентської молоді до комп’ютерних технологій.

Об’єкт дослідження

Уявлення студентів про хакерів та атитюди до них.

Предмет дослідження

Особливості уявлень про хакерів та установок і їх зв’язок з демографічними, індивідуально- та соціально-психологічними особливостями (стать, специфіка вищого навчального закладу, рівень комп’ютерної грамотності, рівень агресивності).

Методика і організація дослідження

Емпіричне дослідження охоплювало студентів 3-го курсу Чернігівського державного технологічного університету (спеціальність – комп’ютерна інженерія) та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка (спеціальності – історія та українознавство, історія та соціальна педагогіка, історія та релігієзнавство). Всього в дослідженні взяло участь 148 осіб (77 чоловічої та 71 жіночої статі).

Використовувались методи психодіагностичного тестування (проективна методика „Тест Руки” Вагнера на виявлення рівня

агресивності) та анкетування (авторська анкета). Зокрема, учасників досліджу просили дати (у вільній формі) відповідь на запитання „Хто такі хакери і які особливості, на вашу думку, притаманні цим людям?“ Дослідження виконувалося анонімно.

Результати дослідження та їх аналіз

Отримані дані було піддано процедурі контент-аналізу та якісному опрацюванню з використанням комп'ютерної програми ОСА. Поряд із загальними результатами вираховувались результати окремих підгруп (за статтю, специфікою навчального закладу, рівнем комп'ютерної грамотності та особистісної агресивності). Окремо вираховувались результати тієї групи піддослідних, що позитивно оцінює хакерів. В цілому можна вести мову про такі тенденції.

Образ хакера. В результаті контент-аналізу відповідей на запитання „Хто такі хакери і які особливості, на вашу думку, притаманні цим людям?“ було виділено 7 смислових груп характеристик, якими піддослідні описували образ хакера (таблиця 1).

Перша група (умовно – „загальні характеристики” – 40,7 % всіх відповідей) складалась із характеристик, що стосувались загальних емоційних оцінок хакерів, опису їх здібностей, можливостей, вчинків. Залежно від характеру оцінок, ця група характеристик поділялась на 3 підгрупи: позитивна, нейтральна та негативна. Прикладами позитивних характеристик є „Професіонали у своїй справі / в комп'ютерній техніці”, „Спеціалісти у своїй діяльності”, „Майстри”. До нейтральних характеристик відносились відповіді на кшталт „Програмісти”, „Багато знають про комп'ютери”, „Тямлять в комп'ютерах”, „Можуть використовувати свої знання як у добрих цілях, так і поганих”, „Вміють зламувати програми / чужі комп'ютери”. Негативними характеристиками були такі оцінки: „Запускають віруси в чужі комп'ютери”, „Роблять капості”, „Залізають, куди не треба”.

Друга група характеристик (19,6 %) стосувалась характерологічних особливостей хакерів і також поділялась на 3 підгрупи. Приклади позитивних характеристик: „Цілеспрямований”, „Фанатичний”, „Старанний”, „Терплячий”. Нейтральні характеристики представлені відповідями на зразок: „Не від світу цього”, „Заглиблений у власний світ”, „Мовчазний”, „Замкнений у собі”, „Азартний” тощо. До негативних належать оцінки: „Самовпевнені”, „Егоїстичні”, „Не вміють спілкуватися (погано спілкуються) з іншими”, „Нахабні” тощо.

Третя група відповідей (18,7 %) характеризувала інтелектуальні здібності хакерів і, як і попередні групи, поділялась на 3 підгрупи. Позитивні характеристики базувались на таких оцінках, як „Розумний”, „Творчий”, „Кмітливий”, „Мають гострий (гнучкий) розум”, „Уміють логічно мислити”. Прикладами нейтральних характеристик були оцінки: „Люди, для яких цікаві заборонені речі”, „Вузкий, специфічний обсяг

знань”. Негативна підгрупа характеристик: „Дурний”, „Зациклений на комп’ютерах”, „Нудний”.

Четверта група відповідей (10,5 %) містила уявлення про особливості способу життя типового хакера. Тут респонденти часто давали такі характеристики: „Увесь свій час просиджує за комп’ютером”, „Любить пиво (каву)”, „Порушений режим дня”, „Постійно сидить в Інтернеті”, „Комп’ютер для них – все життя (частина життя)”.

П’ята група характеристик (6 %) стосувалась опису зовнішності хакера. Типовими прикладами відповідей цієї групи є: „Неголений”, „Неохайний”, „Мало уваги звертає на власну зовнішність”, „Фізично слаборозвинений (несимпатичний)”.

До **шостої групи** характеристик (2,1 %) належали відповіді, в яких згадувалась наявність у хакерів певних проблем (аномалій): „Самотня істота”, „Залежність від комп’ютера”, „Мають проблеми психологічного характеру”.

До **сьомої групи** відповідей (умовно – „різне”, 2,4 %) були віднесені різнобічні характеристики, які не увійшли до жодної із згаданих груп (прикладі: „Досить забезпечена людина”, „Чоловік”, „Схожий на мене” тощо).

Таблиця 1
Результати контент-аналізу характеристик образу хакера

Характеристики образу хакера		Частота, %
Групи	Підгрупи	
1. Загальні характеристики	Позитивна	13,0
	Нейтральна	13,9
	Негативна	13,9
2. Характер	Позитивна	6,6
	Нейтральна	7,2
	Негативна	5,7
3. Інтелектуальні здібності	Позитивна	15,7
	Нейтральна	1,2
	Негативна	1,8
4. Спосіб життя		10,5
5. Зовнішність		6,0
6. Наявність проблем		2,1
7. Різне		2,4
Загалом		100

Можна бачити, що найчастіше з поняттям „хакер” у опитаних студентів асоціювались інтелектуальні характеристики. Частково це має об’єктивне підґрунтя, адже хакінг і справді передбачає уміння користуватися комп’ютером, знання мережових технологій, уміння програмувати. З іншого боку, такий „інтелектуалізований” образ може бути наслідком

тиражованого засобами масової інформації іміджу хакера як „комп'ютерного супермена”.

В цілому аналіз одержаних даних дозволяє описати образ хакера, поширений у масовій свідомості сучасної студентської молоді. Це людина, яка на досить високому професійному рівні володіє комп'ютером, уміє працювати з різними програмами та Інтернетом, створювати власні програми. Завдяки знанням та умінню хакер може написати та поширити небезпечну програму-„вірус”, може „проникнути” до чужого комп'ютера, вкрасти якусь інформацію або навіть пошкодити комп'ютерну систему.

Щодо інтелекту, то це досить розумна людина, яка має високий рівень IQ, розвинуте логічне і творче мислення, кмітливість. За характером це інтроверти, особи, відчужені від реального світу і заглиблені у світ віртуальний. Вони відзначаються наполегливістю, цілеспрямованістю, азартністю, які можуть доходити до фанатизму. Водночас їм може бути притаманна завищена самооцінка; вони самовпевнені, не вміють спілкуватися з іншими. Типовий хакер уявляється неохайною, неголеною та невродливою людиною, яка просиджує за комп'ютером дні і ночі.

Оцінка хакерів. Одне з закритих запитань авторської анкети, яка пропонувалась піддослідним, стосувалось загальної оцінки хакерів та їх діяльності („Яке ваше ставлення до осіб, які „залазять” до чужих комп'ютерів, порушують їх роботу за допомогою комп'ютерних „вірусів” тощо (так звані „хакери”)?”). Дані наведено в **таблиці 2**.

Таблиця 2
Відповіді на запитання про загальне ставлення до хакерів

Групи піддослідних	Варіанти відповідей та % респондентів			
	Негативне, це звичайні злочинці	Байдуже	Необхідно конкретно оцінювати кожний їх вчинок	Позитивне, це професіонали
Загалом	28	4	50	18
Чоловіки	18	0	60	22
Жінки	39	8	39	14
Студенти технол.ун-ту	14	0	59	27
Студенти педаг.ун-ту	41	8	41	10
Вміють прац.на комп.	27	1	52	20
Не вміють прац.на комп.	31	14	41	14
Висока агресивність	18	0	73	9
Помірк./низька агрес-ть	30	5	45	20

Результати свідчать, що в цілому серед опитаних студентів найбільш поширеною (50 %) є „диференційована” оцінка хакерів, згідно з якою ці люди можуть робити як добрі, так і недобрі справи, і тому кожен їх вчинок треба оцінювати окремо. На другому місці (28 %) була негативна оцінка, на третьому – позитивна (18 %). Цікаво відзначити, що індиферентне ставлення

до хакерів було слабо поширеним як у загальній вибірці (4 %), так і майже в усіх її підгрупах. Отже, уявлення про хакерів та про феномен хакерства в студентській масовій свідомості є емоційно забарвленими.

Слід також підкреслити, що оцінка студентами хакерів пов'язана з такими факторами, як стать, тип навчального закладу, вміння працювати на комп'ютері та рівень агресивності. Так, здебільш позитивна оцінка зустрічалась серед студентів, які навчаються в технологічному університеті, та чоловіків (ці фактори тісно пов'язані, оскільки юнаки складали більшість групи студентів-„технарів”). Цікаво, що диференційована оцінка хакерів найчастіше зустрічалась серед студентів, які мають високий рівень особистісної агресивності. Негативна оцінка найчастіше давалась студентами педагогічного університету та жінками (ці два фактори також пов'язані, оскільки більшість групи студентів-„гуманітаріїв” складала дівчата). Індиферентна оцінка частіше зустрічалась серед тих, хто не вміє працювати на комп'ютері, що, в принципі, можна вважати закономірним.

Студенти, які симпатизують хакерам. Під час аналізу результатів окремо вираховувались дані тієї групи студентів, які продемонстрували позитивне ставлення до хакерів. Це дозволяє побудувати соціально-психологічний портрет представників цієї групи. За статтю це переважно юнаки (63 %), головним чином студенти технологічного університету (70 %), які мають поміркований рівень агресивності. В основному (50 %) вони досконало володіють комп'ютером, адже мають „комп'ютерний стаж” від 3 – 5 років (37 %) та понад 5 років (30 %). Більшість із них (70 %) вже має свій власний комп'ютер і хоче мати (67 %) доступ до Інтернету (мають 26 %). Майже всі такі студенти (93 %) вважають, що комп'ютер дає людині знання та вміння, корисні в багатьох сферах життя. Тому загальне емоційне ставлення до комп'ютера позитивне (56 %), вони оцінюють його, як „добрий засіб для роботи і розваг”. Працюють респонденти на комп'ютері в основному у себе вдома (86 %), виконуючи певну навчальну або іншу роботу (76 %), створюючи якусь програму (52 %) або граючись (52 %).

Щодо останнього, то найчастіше (57 %) перевага віддається комп'ютерним іграм інтелектуально-логічного типу. Час роботи за комп'ютером складає майже цілу добу (48 %), і більшість студентів цієї групи (43 %) задоволені своїм режимом. Робота закінчується в основному через втому (48 %) або невідкладні справи (43 %). Закономірно, що у більшості студентів цієї групи спостерігаються ознаки синдрому комп'ютерної залежності: 62 % після роботи (або перерви в роботі) на комп'ютері з нетерпінням чекають продовження спілкування з машиною. 71 % відзначає, що іноді оточуючі скаржаться на надто велику кількість часу, яку вони приділяють комп'ютеру. 62 % думають про комп'ютери, комп'ютерні ігри або Інтернет, коли навіть не працюють на ньому.

Висновки

Отримані результати дозволяють окреслити ряд тенденцій і зробити на цій основі такі висновки.

³⁵₁₇ Хакерська субкультура є одним з напрямків сучасних неформальних молодіжних субкультур, який має свою специфіку, ідеологію, „піднапрямки” і певний рівень популярності в масовій свідомості.

³⁵₁₇ У більшості українських студентів існують уявлення про хакерів, в основі яких лежать позитивні інтелектуальні характеристики („розумний”, „інтелектуальний” тощо). Частково ці уявлення відповідають реальним характеристикам, частково є неадекватними (дещо перебільшеними і романтизованими).

³⁵₁₇ Більшість студентів дає диференційовану оцінку хакерам як комп’ютерним спеціалістам, кожен вчинок яких належить оцінювати осібно. Поряд з тим, частина студентської молоді негативно ставиться до хакерів (це переважно студенти, що навчаються за гуманітарним профілем). Позитивне ставлення спостерігається у студентів, що навчаються за технічним профілем. Крім специфіки навчального закладу, ставлення до хакерів пов’язане з такими факторами, як стать, рівень комп’ютерної грамотності та рівень особистісної агресивності.

Перспективними напрямками подальших досліджень, на наш погляд, може бути порівняння уявлень про хакерів та хакерську субкультуру, що існують серед різних груп молоді, та самопрезентаціями самих хакерів, а також динаміка цих уявлень у процесі діяльності, пов’язаної з використанням комп’ютера і мережових технологій.

Література:

1. Башкатов И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп. – М.: Информпечать, 2000. – 336 с.
2. Біленчук П. Д., Романюк Б. В., Цимбалюк В. С. та ін. Комп’ютерна злочинність: навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
3. Войскунский А. Е., Петренко В. Ф., Смыслова О. В. Психосемантическое исследование мотивации хакеров // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 1. – С. 104 – 118.
4. Войскунский А. Е., Смыслова О. В. Роль мотивации „потока” в развитии компетентности хакера // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 35 – 43.
5. Долныкова А. А., Чудова Н. В. Психологические особенности суперпрограммистов // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 1. – С. 113 – 121.
6. Люди, которые уже постигли азы хакерства и стали знаменитыми / <http://www.hackzona.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1380>
7. Моргун В. Ф., Седых К. В. Неформальные подростковые группы //

Возрастная психология: детство, отрочество, юность: Хрестоматия / Сост. и научн. ред. В. С. Мухина, А. А. Хвостов. – М.: Академия, 1999. – С. 428 – 436.

8. **Рэймонд Э.** Как стать хакером // <http://linux.perm.ru/doc/linux/hacker-howto.ru.html>

9. Социология молодежи: учебник / Под ред. В. Т. Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского Университета, 1996. – 460 с.

10. Хакер. Все о хакерах. Как стать хакером // <http://fire777.h1.ru/hack/txt/>

11. Хакеры – герои или злодеи компьютерных просторов? // <http://www.bugtraq.ru/library/underground/hackers.html>

12. **Химанен П.** Хакерская этика и дух информационной эры // http://www.ssga.ru/erudites_info/iz/izone408/pub/izone16.htm